

LA NIT TRÀGICA. 50 ANYS DELS AIGUATS DEL VALLÈS

Taula rodona celebrada el 18 de desembre de 2012 al Museu d'Història de Catalunya

AGUSTÍ ALCOBERRO: Bé, doncs, molt breument perquè aquest acte tindrà dues parts i, per tant, simplement presentem. Avui assistim a una estrena mundial i també a la cloenda d'un seguit d'actes que s'han fet amb motiu de la inundació del 62, la riuada. L'estrena mundial és la pel·lícula completa de Joan Llobet que es va anomenar *1962: La noche del martes*. Hi tenim alguns dels seus familiars, els agraïm molt que hagin vingut. Crec que vam recordar que dura trenta-cinc minuts. Comença amb la mateixa riuada i s'allarga fins al 63, la segona visita d'en Franco. Això ens servirà, primera, per refrescar memòria i també per veure unes imatges que eren desconegudes. Un documental de gran qualitat, l'únic en color sobre aquest fet, per cert. Després ja començarem pròpiament el que serà la taula rodona en la qual participen en Jordi Calvet, en Jaume Valls i en Martí Marín. Només potser recordar ara que aquest cicle global que hem titulat "La nit tràgica. 50 anys dels aiguats del Vallès" ha estat coorganitzat per cinc ajuntaments i cinc museus del Vallès, que són els de Cerdanyola, Montcada, Rubí, Sabadell i Terrassa. Crec que no me'n deixo cap. Sí, i Ripollet, perdoneu-me. Al Museu d'Història de Catalunya estem molt contents de fer una mica aquest paper d'abanderats a Barcelona d'aquesta gran iniciativa que heu fet des del territori. Per tant, no m'estenc més, passem la pel·lícula i després la comentem.

[projecció de la pel·lícula]

AGUSTÍ ALCOBERRO: Bé, crec que pertoca, per començar aquest acte, especialment valorar aquestes imatges que acabem de veure que constitueixen, sens dubte, una font històrica d'un gran interès. Són *1962: La noche del martes*, de Joan Llobet i Prunés. Jo no l'havia vista, ho confesso; és la primera vegada que l'he vista. Crec que la majoria, pels comentaris que anava sentint, tampoc no l'havien vista o no l'havien vista sencera. Però, en tot cas, és una prova de la capacitat que té el cinema o el documental per deixar constància d'uns fets que, si no, passarien gairebé desapercibuts. Fixeu-vos que la música és una música evidentment afegida i moderna i més o menys activa, però el que explica és un desastre, és un drama humà i de tot tipus, d'una dimensió tan gran, que segurament si l'haguessin posat una altra música una mica més tràgica, hauríem acabat una mica amb les llàgrimes en algun moment, perquè hi havia coses que eren realment impactants.

Després crec que s'ha de valorar molt del seu autor, del senyor Joan Llobet, el fet que hi ha una voluntat bastant sistemàtica; hi ha diferents indrets, alguns els coneixeu millor que altres. Per tant, haurem vist diferents ciutats, és a dir, no s'ha volgut agafar només un cas, sinó diversos. Hi ha un seguiment llarg en el temps que ens porta fins a aquesta segona visita del Franco l'any 63, que és quan tanca el documental. I després hi ha molta intenció, perquè hi ha detalls que ens han sorprès –a mi com a mínim– com, per exemple, aquesta aparició de plaques de carrers dedicats a Francesc Macià, Pi i Margall i Durruti, que dius "i això d'on va sortir?" Això estava en un magatzem, suposo, però vull dir que vas veient com la càmera es belluga i sempre va a buscar el detall que és el més interessant. I en la primera visita de Franco, la sensació és que l'enfocament és una mica difícil. És a dir que no sé si ho fa gaire legalment perquè es posa en un lloc que gairebé no era ni legal, això, suposo, i algú es podia pensar que era un franc tirador. No

ho sé, perdó, no sé si... [intervé una persona del públic] La segona vegada? Tampoc. [Intervé una persona del públic] Doncs així, per tant, a més a més valent. O sigui que no només buscava la notícia sinó que... D'acord, molt interessant.

Bé, penso que el que podríem fer és una primera roda justament comentant la pel·lícula. Abans deia mig en broma que els que tenim una edat, el format que al final li hem donat a aquest programa recorda aquell que es deia *La clave*. Per tant, jo faria de José Luis Balbín i seria una mica el que comença. Per tant, donarem les paraules. En tot cas, us presento. Ja els coneixeu pràcticament a tots, m'imagino, però tenim al fons en Jordi Calvet, que és de Sabadell i exerceix a un institut de Sabadell, és catedràtic d'institut. Doctor en història, la seva tesi doctoral va ser sobre la indústria tèxtil llanera d'Espanya entre 1939 i 1960 i entre altres obres ha publicat en col·laboració amb altres autors: *Indústria i ciutat: Sabadell 1800-1980*, la *Història industrial de Terrassa* i també la *Història del Gremi de Fabricants de Sabadell*, que ha sortit molt recentment, el 2010, només per esmentar alguns dels títols.

Més cap a mi, diguem-ne –no vull dir ni a la dreta ni a l'esquerra perquè sempre hi ha connotacions–, en Jaume Valls, que és nascut a Sabadell però que treballa des de fa molts anys a Terrassa i que, a més, m'ha dit que ara viu a Sant Llorenç Savall. Potser és per evitar les riuades, això d'apujar-se una mica més amunt? És, com he dit, periodista, tècnic superior de l'Ajuntament de Terrassa i acaba de publicar, justament coincidint amb aquesta commemoració, l'obra *La riuada de 1962. La catàstrofe que sacsejà la Terrassa invertebrada del franquisme*.

Finalment, també ens acompanya en Martí Marín, que és professor del Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona. Ell és de Sabadell, és doctor en història i entre les obres que ha publicat destacaríem *Els ajuntaments franquistes a Catalunya. Política i administració municipal, 1938-1979* –que, de fet, m'imagino que recull, perquè és el mateix títol, la tesi doctoral que va fer sota la direcció de Borja de Riquer– i *Catalanisme, clientelisme i franquisme. Josep Maria de Porcioles* i encara la *Història del franquisme a Catalunya*, entre les que destacaríem.

Intentaré fer una cosa una mica àgil, que hi hagi diferents preguntes i també intentarem que el públic, que en molts casos sabeu moltes coses, doncs participeu. Però probablement, seguint el format *La clave* que deia abans mig en broma, la primera pregunta hauria de ser una miqueta demanar-vos que féssiu algun comentari. Les imatges no tenien text; en algunes de seguida hem identificat el lloc, en d'altres no, però potser hi ha alguna que teniu ganes de comentar especialment. Podríem començar pel fons, doncs. Jordi, si et sembla. Has de pitjar el botó només. Sí, ja està.

JORDI CALVET: Merci. Hola, bona tarda. A veure, jo volia dir que mai havia vist aquest documental i que m'ha semblat molt interessant. I, a més, veig que hi ha com dues parts en aquest documental: una que és tota la part de fàbriques, en què veiem totes aquelles fàbriques tal com varen quedar, i en la segona part es veu també tota la gent, que es veu com surten, com netegen, com fan feines. Per tant, jo penso que és un documental que s'hauria de veure com a mínim dues vegades, perquè noto que a vegades passen coses per davant i quan intentes veure ben bé què és, ja t'ha passat.

Un altre fet: que s'hi nota la mà de l'autor. El joc de l'aigua, el joc de certs simulacres que surten a dintre de la pel·lícula, l'aigua que passa sota del pont, l'aigua que corre. I això m'ha semblat molt interessant i que se li nota la mà també. Això és el que jo volia comentar.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Doncs continuem. Jaume.

JAUME VALLS: Jo tampoc l'havia vist. Realment m'han frapat bastant aquestes imatges. Hi tenim una visió del Sabadell industrial, és a dir, el que va ser la ciutat de Sabadell, que va rebre bàsicament en la indústria d'acabats situada al Ripoll. Després tenim imatges de Terrassa, de la Rambla, però també del barri de les Arenes, de les Fonts; hi ha una part en què es veu el pont de la carretera de Rubí que també va col·lapsar com la majoria de ponts que hi havia. I també hi ha unes imatges de Castellar que són de la fàbrica Tolrà i dels dos ponts sobre el Ripoll. Bé, presenta una panoràmica bastant diversa. Cal anotar que en la primera visita del Franco van vestits de caqui, de militar; en la segona van tots de "punto en blanco". I bé, no ho sé. Passo *palabra*.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Endavant, Martí.

MARTÍ MARÍN: Bona tarda. Jo he de confessar que, al contrari, la pel·lícula sí que l'havia vist. Vaig tenir la sort de poder-la veure el 1997 quan el Museu d'Història de Sabadell va organitzar l'exposició "Fa 35 anys de les riuades". Va ser una cosa modesta, però crec que molt, molt digna en el seu moment, i vam comptar amb la possibilitat de tenir la passada seqüenciada tant d'aquesta pel·lícula com d'unes breus, molt, molt breus imatges del NO-DO que hi contrastaven prou. El blanc i negre del NO-DO és una cosa molt característica i sobretot té aquelles veus en off que tothom que els hagi vist una vegada, que els hagi sentit alguna vegada, ho recordarà per sempre. Deixem-ho en "característic" i així no ho connotarem gaire més. I una tercera peça, que tenim la sort a Sabadell de conservar. Perquè la pel·lícula són els efectes de les riuades i, efectivament, com deia el Jordi es nota la mà de l'autor en intentar-te conscienciar que encara que no vegis l'aigua, l'aigua hi ha passat i probablement més de la que en aquell moment és capaç d'introduir-hi perquè, suposo, són imatges de dies posteriors, del que es pot. Perquè, si no, en la distància del temps un podria pensar: "ah, mira, runa". Vés a saber quant de temps fa que hi és; el muntatge aquí ajuda.

Deia que vam tenir la sort de disposar d'una pel·lícula de ficció, que és *El nostre pa de cada dia*, que van fer el Joan Blanquer i el Ramon Bardés, en què es veia un dels trams que ja no va ser afectat per aquesta riuada, perquè havia desaparegut; afortunadament havien estat desnonats els que hi vivien –les coves de Sant Oleguer– set anys abans que es produís la inundació. En aquella àrea vivien unes mil persones i aproximadament haurien estat les que haurien desaparegut, si hagués passat com a la riera de les Arenes, que encara vivien al damunt. Una de les imatges probablement més maques d'aquesta pel·lícula d'en Joan Llobet és quan la gent passeja tranquil·lament l'endemà o dos dies després, o tres dies després. Perquè si alguna cosa evoca precisament una absència: la d'aquest nombre indeterminat de persones, de varis centenars de persones, que encara cuejarà durant algun temps quina és la xifra final; que no només van morir, sinó que van desaparèixer literalment, els cadàvers de les quals probablement mai no van ser enterrats de forma digna. I a la millor algun dia algú, si gosa, ens en dóna explicacions.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Molt bé, doncs ara ja podem entrar en matèria. La primera pregunta faria bastant referència a les causes o als factors que creieu que van ser determinants i també –una mica ja ho has introduït– fins a quin punt es pot fer una avaluació objectiva del que es va produir quant a pèrdues humanes o també quant a altre tipus de pèrdues.

Jo sóc historiador, director del Museu, em dedico a l'edat moderna i un fet que sempre m'ha impactat molt i que he estudiat una mica –ens n'anirem una mica endarrere– és que el 1617 es va produir un fenomen que es va anomenar, la gent l'anomenava "l'any del diluvi". El 1617 al conjunt de Catalunya es va produir una llevantada enorme que va provocar grans inundacions; els rius es van sortir de mare, es van emportar ponts, es van emportar fargues i molins. A Barcelona les cròniques expliquen que en el que era la muralla de mar van plantar tots els sants i totes les imatges que hi havia a totes les esglésies, perquè els semblava que una llevantada anava a inundar i endur-se'n la ciutat. I tot això ho dic no només per això, sinó perquè el que va passar l'endemà –això era l'octubre del 1617– és que va començar a Catalunya una terrible cacera de bruixes; alguns autors parlen de més de quatre-centes dones executades. Hi ha un text de l'època que vaig trobar que parlava de més de mil i, en concret, el Vallès va ser un dels llocs on va afectar d'una manera més clara, i a zones com heu citat, com la de la riera de les Arenes, etcètera. És a dir que ho tenim bastant documentat, en el cas del Vallès a través dels llibres de Raimundo García Carrera, de com la gent buscava un culpable i el culpable en aquest cas van ser aquestes dones. Bé, on vull anar a parar? Doncs una mica el que m'agradaria és que intentéssiu discernir o plantejar què hi ha de catàstrofe natural en el cas que ens ocupa i què hi ha de responsabilitat política. Fins a quin punt era inevitable o quins aspectes podien ser inevitables i quins, en canvi, probablement, com el que has comentat ara de les coves de Sant Oleguer, si amb alguna política de gestió correcta s'haurien evitat. Per aquí aniria una mica la primera pregunta. Això i també el cost, el cost humà i el cost més general. Podeu començar qui vulgui.

JAUME VALLS: Em tiro a la piscina primer, va. La riuada del 62, del 25 de setembre, va ser conseqüència d'un fenomen atmosfèric, d'una col·lisió a una alçada de l'aigua calenta que venia del mar en forma de núvols i d'una llevantada i llavors això va provocar una precipitació desacostumada. Van caure a Terrassa 223 litres per metre quadrat, el que passa és que una bona part d'aquests litres en tres quarts d'hora segons l'observatori de Sabadell, que ho podia comptar per minuts. Doncs en gairebé quaranta-cinc minuts es van precipitar gairebé noranta litres per metre quadrat. Això és un fet inqüestionable. Però el lloc on va ploure més en tot aquest episodi va ser a Martorelles, al Vallès Oriental, allà van caure 250 litres per metre quadrat i no va passar res. Aviam, no va passar res... o sigui, l'aigua va evacuar per la riera de Caldes avall i ja està. Per què va succeir aquesta tragèdia amb un nombre de morts que desconeixem però que situaríem entre els 800 i els 1000, la qual cosa suposa la desgràcia natural o induïda més important, la mortaldat més important de la península Ibèrica després del famós terratrèmol de Lisboa del 1755? Allà els morts van ser a la ratlla de 50.000. Però no hi ha hagut un altre fenomen natural a tota la península Ibèrica d'aquesta magnitud.

Per què va passar? Doncs perquè hi va caure aigua però perquè en el decurs dels últims anys s'havia construït amb permissivitat per part de les autoritats locals i amb guanys per part dels propietaris de terrenys convertits en especuladors, s'havia deixat construir en llocs on no s'haguera de construir mai. I una mica la riuada, excepte en el cas de la Rambla de Terrassa, que és un altre problema específic, tota l'altra mortaldat es

produeix, ressegueix la geografia de la pobresa, d'aquella gent que havia vingut immigrada des del sud de la Península especialment, des d'Andalusia oriental cap a Terrassa i cap a Sabadell i cap a Rubí, centres industrials potents, amb una indústria hegemònica tèxtil, que treballa dia i nit amb uns salaris molt baixos, però que per a molta gent allò suposa poder disposar d'algun diner. Gent que arriba aquí i que no troba cap mena d'acolliment, que no hi ha habitatge ni social ni de cap manera pràcticament i que s'han de construir les seves pròpies cases a precari, fent-les quan pleguen de treballar o els dissabtes i els diumenges, i que són vivendes molt precàries que s'ensorren o que s'endú la riuada. Aquests habitatges, ja dic, això ressegueix una mica aquesta geografia de la precarietat, de la gent acabada d'arribar, mal instal·lada, etcètera, que no té altra sortida que fer-se quatre parets per tenir un lloc on poder dormir. La catàstrofe es fa evident, per exemple, a Terrassa, al que ara se'n diu barri d'Egara que llavors se'n deia barri de les Arenes, amb una riera sense canalitzar, amb uns pisos de l'Obra Sindical del Hogar que han desviat el curs natural de la mateixa riera; tot això percuteix al barri de les Arenes i part del barri de Ca n'Anglada emportant-se moltíssimes cases i moltíssima gent. I també més avall, a la zona de les Fonts, on s'havia construït el Barrio Nuevo que se'n deia, que eren una cinquantena d'habitatges, quatre carrers, que no hi van quedar ni els carrers, és a dir, va quedar la riera més ampla allà. I més avall, a Rubí, a l'Escardívol, etcètera.

Vet aquí que, és clar, tot això s'havia produït perquè a Terrassa, per exemple, no hi havia pla general d'ordenació; l'havien impugnat els propietaris perquè no el veien bé i l'Ajuntament se n'havia desentès, no hi havia pla d'ordenació. Llavors es construïa a lleres de les rieres i dels torrents on no s'havia d'haver construït mai. Però curiosament aquelles cases guardaven l'alineació dels carrers, és a dir que alguna intervenció entre els propietaris que venien terrenys i l'Ajuntament hi va haver, de ben segur. Aquesta és la desgràcia.

A Terrassa, l'any 83 va caure molta més aigua que el 62: van caure de l'ordre de 300 i pico de litres i no va passar res. Per què? Perquè les rieres estaven canalitzades i l'aigua va desguassar cap al Llobregat i cap a mar sense produir cap mena d'estrall. Cito això aquí perquè realment la catàstrofe humana i amb desaparició d'habitatges –serien més d'un miler d'habitatges els que van caure– es va deure a tota aquesta precarietat fruit d'una mala planificació i fruit també d'una mala gestió per part dels ajuntaments de l'època. Llavors, per exemple, a Sabadell cauen més cases en les segones riuades que hi va haver entre l'1 i el 7 de novembre de l'any 62 mateix, que també estan a precari, a Ca n'Oriac i en altres punts que no passa cap riera per allà però que es veuen afectades per la mateixa pluja. Ja dic que una mica la riuada ressegueix aquesta geografia de la pobresa, de la gent a precari que intentava guanyar-se la vida en aquesta terra de promissió que era llavors Catalunya.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Jordi.

JORDI CALVET: Jo penso que sí, que és cert tot això que acaba de dir. El que passa és que una de les coses que em sobta més és que en aquella època, de causes, se'n varen voler buscar poques, o se'n varen poder buscar poques, i de culpables menys. Fora d'algun tipus de publicació en algun lloc, dintre per exemple de *Destino*, poques vegades es va esmentar qui podia ser culpable de tot allò. Jo penso que una de les causes fonamentals és el que es podria dir la cultura –o la incultura– de la indemnització. Amb les indemnitzacions que es varen donar es va tapar tot el fet d'intentar buscar culpes.

Com es va fer? Es van donar unes indemnitzacions que en aquella època eren força altes, tant fos per a totes aquelles persones mortes, aquelles persones que havien perdut la seva casa, que havien perdut béns, com els cèntims que van anar també a la indústria tèxtil. Per tant, van ser uns diners que en aquell moment van ser un cop d'aire i que van fer un canvi total. Per tant, penso que més endavant sí, avui en dia sí que intentem saber per què, per quines causes, qui tenia la culpa d'aquella forma d'urbanització, d'aquella forma de ciutat, però a l'època no hi havia possibilitats de buscar-ne i se'n va parlar relativament poc.

MARTÍ MARÍN: En la línia de les dues intervencions que s'han fet però de totes formes completant algun aspecte que crec que és bastant notable. Respecte de les edificacions en precari, de la geografia de la misèria a què et referies tu, no només és una geografia de la misèria o del precari, sinó que és una geografia de la invisibilitat. Perquè en bona mesura es tracta d'espais que hi ha part de la ciutadania que no coneix. Això ens passa a tots a qualsevol ciutat, no la coneixem sencera de cap de les maneres, ens desplacem bastant sovint d'una forma rutinària per uns mateixos carrers; de vegades gairebé tenim la mania de sortir de casa i girar sempre cap a la dreta o sempre cap a l'esquerra perquè és la ruta que fem de manera més normal. I quan hem de canviar, la feina que tinc, almenys; no sé si us passa a vosaltres. A mi em passa, alguna vegada giro cap al costat que no toca. Problemes de la neurona, que em queda fluixa. Però és cert que hi ha espais realment a les ciutats que els desconeixem. Quan aquests espais, a més a més, no són ciutat –i en això li manllevaria la denominació que va utilitzar per a la seva novel·la en Paco Candel, *Donde la ciudad cambia de nombre*–, quan la ciutat ja no és ni ciutat i se li diu d'una manera que no saps ben bé quina i els que viuen allà “sí, no sé”, no saps ben bé si els coneixes. Després no té per què ser així, perquè poden ser companys de feina, perquè en la feina sí que hi ha absoluta integració, no pot ser d'una altra forma: treballen.

Això significa que no és només que no hi hagi planificació urbanística –que no n'hi ha–, que no és només que hi hagi especulació urbanística –que n'hi ha–, és que hi ha absoluta ignorància. Perquè, per entendre'ns, per posar circumstàncies agreujants, una de les coses que fa que mori més gent i perquè no es puguin improvisar els salvaments és que és de nit. La nocturnitat és un agravant; la nocturnitat sense il·luminació són dos agravants. Perquè, òbviament, pensar que qualsevol d'aquests llocs podia tenir algun tipus d'espai senyalitzat i il·luminat pel qual sortís... si amb prou feines passava als centres de les ciutats, que eren molt més fosques del que avui estem acostumats a veure, imaginem-nos en aquestes circumstàncies.

Amb un règim que ha fet bandera l'any 1957 que ha creat un Ministerio para la Vivienda, però que de moment a Sabadell se li ha vist el pèl més aviat poc. Jo diria que les úniques inauguracions a finals dels cinquanta encara deuen ser Obra Sindical del Hogar, ni tan sols promocions; diria que les primeres són justament les que es faran arran d'això a la zona de Campoamor.

Cal pensar que són unes persones que, a més a més, on viuen fins i tot tenen ganes de ser invisibles, perquè excepte aquelles que tinguin les llars legalment registrades, fins quatre dies abans les podien deportar, enviar al camp de concentració de Palau de Misiones i cap al poble; perquè ja podies tenir feina, si no tenies casa registrada. I d'això feia quatre dies. Per tant, una certa sensació de “no només estem abandonats,

sinó potser millor que així sigui”, perquè amb el tipus d’autoritat que tenim no saps mai què voldria dir que estiguessin pendents de tu.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Molt bé. Tampoc es tracta una mica d’anar... Podem anar parlant tots. Però jo penso que hem parlat de la banda de les causes i caldria veure una mica la gestió que fa el règim del que es produeix. Per exemple, els que no són del Vallès, ni tampoc són del Llobregat, perquè no en parlem mai, però al Llobregat també hi ha la inundació aleshores. Allò que recordem, que ens han explicat a casa, és el Joaquín Soler Serrano a la ràdio. Probablement és la primera catàstrofe natural que té un seguiment mediàtic de manera gairebé immediata i això fa que molta gent que no era de l’entorn pròxim, en canvi, ho hagin viscut com una cosa gairebé propera. És a dir, la primera marató, ara que fan maratons a TV3 que tenen tant d’èxit, degué ser la que va fer el senyor Soler Serrano en directe, que se la va inventar en aquell moment. Abans has comentat que primer es veien militars d’uniforme i després es veia la gent molt endreçada, però fins a quin punt va funcionar el règim? Hi va haver diferències entre autoritats locals i d’altre tipus? Com ho van gestionar tot plegat? I, sobretot, com van arribar perquè el tema passés desapercebut i, com s’ha dit, sense cap tipus de repercussió judicial ni d’altra mena? Ara podríem començar. Vinga, sí, Jordi, tu mateix.

JORDI CALVET: Doncs, vinga, començo. Jo penso que la cosa no va començar a la zona del Vallès sinó que ja havia començat abans. Jo tinc la teoria que va començar l’any 57, les inundacions de València, i que llavors el mateix règim va aprendre què havia de fer davant d’uns fets com el que va passar l’any 57. L’any 57 va passar a dintre de València que el riu Túria surt de mare, inunda tota la zona de València, mata molta gent també i inunda tot el centre. De seguida, el mateix règim va cap allà, dona diners, una quantitat, poca, entorn de...

JAUME VALLS: A través de l’Església.

JORDI CALVET: Sí. Dona diners i, a més a més, no fa solament això sinó que hi ha tot el tema d’impostos, que deixa que no es paguin impostos tant d’indústries com de persones particulars força temps. L’Església de València agafa un monopoli d’això i és la que es cuida de donar tot tipus d’ajuts. Es fa una col·lecta nacional; la mateixa Església de València se’n cuida també. Hi havia aquell ministre català sense cartera, que era en Gual Villalbí, encarregat del tema, que hi va tenir poca funció.

El que passa l’any 57 és el que es porta aquí l’any 62. Però amb un canvi fonamental: aquí s’aboquen més, perquè a dintre de València la cosa havia anat malament. Els cèntims finalment no hi van anar: va començar a finals dels cinquanta la guerra de Sidi-Ifni; el mateix Pla d’estabilització de l’any 1959 va fer que els cèntims, en aquells moments, no hi havia cèntims. Per tant, poc van dir dels cèntims. Hi va haver actes públics a dintre de València demanant-los, encapçalats per falangistes, pel mateix alcalde, que el varen fer dimitir. Tot això van intentar que l’any 62 no passés.

A més a més, hi ha un altre tema fonamental, que és que la burgesia tèxtil de Sabadell i de Terrassa era molt forta, tenia contactes i, per tant, sabia què havia de fer també. Va aconseguir aquests diners del Banc d’Espanya, 1500 milions de pessetes més altres 400 per a aquelles entitats que no eren ni a dintre de l’Institut Industrial de Terrassa ni del mateix Gremi de Fabricants de Sabadell. L’any 62, 1500 milions de pessetes o 1900 milions de pessetes eren una quantitat molt alta. Va servir per renovar maquinària i va

servir per a moltíssimes coses, i per marcar una fita i un canvi fonamental als anys seixantes. Llavors, és clar, hi va haver tot el tema d'impostos; tot això a partir dels anys seixanta queda en bona part, doncs es deixen per a més endavant. Per tant, tinguem en compte que n'hi va haver molts... A més d'això, la quantitat que va anar per a les persones civils va ser realment minsa, perquè va ser una quantitat de solament 160 milions de pessetes. Això és fruit d'aquella col·lecta i van venir molts diners per altres vies, de les quals no hi havia cap tipus de control i les quals tampoc avui en dia coneixem; per molt que s'hagin fet llibres, en sabem alguna cosa però no pas tot. Perquè sabem de diners que van anar a alguns municipis, que hi van anar per algunes vies, però tampoc sabem de tots.

Hi ha dues cultures que penso que neixen de l'any 62. Una, que ja l'he comentada, que és la incultura de la indemnització a fi que calli tothom. I la segona cultura, o la segona incultura, que també vull comentar i posar damunt de la taula és la incultura de no passar comptes. A dintre de la ciutat de València hi ha llibres en què surt la comptabilitat: quants cèntims hi varen anar, com es varen gastar; tot. En el cas d'aquí, del Vallès, no tenim cap comptabilitat. En sabem dades soltes, dades que surten a diferents llocs, però en sabem ben poca cosa.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Doncs Déu n'hi do. Aviam, Martí, si vols continuar.

MARTÍ MARÍN: A mi, potser la part que m'incomoda més de la gestió és una part sentimental, si voleu. El fet que hi hagi cadàvers no recuperats o recuperats de qualsevol manera. El fet que, per tant, no hi hagi un dol correcte perquè les víctimes no han estat totes identificades. És a dir, la manca de respecte absolut per les persones que ho han patit de manera més directa, perquè a alguns dels llocs arrasats ni tan sols es té una constància certa de quanta gent hi vivia i de qui eren i no hi ha la possibilitat ni de reclamar-los, ni d'indemnitzar-los, ni de res, perquè en una família en què hi ha supervivents pots fer el que vulguis, però en una família on no hi ha supervivents i que no tens constància ni que fos allà, no hi ha cap manera. És a dir, el dol és pobre; és un dol realment pobre, més enllà de les indemnitzacions fins i tot, que, efectivament, per comparació amb la inversió que s'està fent són misèrrimes.

Un dol pobre que, a més a més, jo crec que es veu, en el fons, humiliat per la demostració de la segona visita de Franco, perquè la segona visita de Franco tan tocada i tan posada, amb aquelles condicions de manifestació controlades on ha d'haver-hi una pancarta identificativa de cadascun dels llocs que hi ha allà com si algú que no fos d'allà mateix les hagués de llegir, perquè ha aparegut la de Sentmenat en les imatges, ha aparegut la de Sant Quirze; naturalment, apareixien per grups. Totes d'aquell estil que avui ens pot semblar naïf, però que en el moment el que està retratant és una forma de mobilització. És clar, que "Sabadell le tenga que dar las gracias al Caudillo". Per què? Exactament per què? Què és el que s'està celebrant en aquella segona visita? Llavors jo puc entendre perfectament que encara es marquin molt més les distàncies entre víctimes i governants. Que totes aquestes coses no crec que caiguessin en l'oblit de les persones que les van viure de forma directa, que en van ser víctimes i que en van parlar molt anys en uns termes com em recordava una vegada un senyor, que ja és mort, que em deia "no sé quin ministre era perquè jo no els coneixia la cara, però van entrar aquí al bar del costat i se li va acudir dir –jo no ho sé, suposo que a més a més l'anècdota és apòcrifa, no es pot comprovar– 'quiera Dios que yo vuelva el año que viene y haya aquí muchos

más chorizos colgaos'". És clar, el que li va passar pel cap a aquell senyor us ho podeu imaginar. I tant de bo que fos veritat!

AGUSTÍ ALCOBERRO: Molt bé. Jaume.

JAUME VALLS: Jo el que volia ressaltar és el que ha començat dient l'amic Calvet, és a dir que mentre que cap a les indústries hi ha aquest abocament de diner –aquests mil sis-cents, o els que siguin, milions de pessetes, que eren molts diners–, per a les víctimes, per a la pobra gent que va patir la mort de familiars, sí, s'indemnitza els familiars amb unes quantitats relativament altes, però hem de recordar que la gent que es queda sense casa i que està esperant un pis de l'Obra Sindical del Hogar tardarà cinc anys a poder-hi anar, i mentrestant viurà a precari, acollida en edificis públics, d'una manera, diguem-ne, tots allà en una pila, tots dormint en una mateixa sala, en què no es pot dormir ni fer res perquè un ronca, l'altre... És clar. Després seran allotjats, a partir del febrer –a Terrassa almenys–, en uns habitatges de fusta amb teulat d'uralita. Cinc-cents habitatges, dos grups: dos-cents cinquanta que es construeixen a la carretera de Montcada, prop dels grups Montserrat, i els altres dos-cents cinquanta a l'avinguda Abat Marcet. Amb un lavabo, amb uns serveis comunitaris al final del passadís. Allà dins a l'hivern fa un fred terrible i a l'estiu una calor que no s'hi pot estar. Aquesta gent ha d'estar aquí. O sigui, parlem dels damnificats.

Hi ha una altra cosa: les víctimes, els ferits, els hospitals, els danys; tot això. Se'n parla just els primers cinc dies després de la riuada. El sisè, quan s'anuncia la visita del Generalísimo, tota aquella informació que els diaris anaven portant desapareix de cop. El senyor Fraga va fer la seva feina: van decidir que portarien el sant Crist gros carregat de milions sota el braç per repartir-los als industrials i aquí *paz* i allà glòria i s'ha acabat el bròquil.

També volia dir una altra cosa que és important, que és que a l'inici, immediatament després de la riuada, el que hi ha és una gran mobilització popular, solidària, espontània. Per què? Perquè el franquisme va vertical. El governador civil, que és el que mana realment a Barcelona, era a Madrid. Llavors, quan torna, es troba aquella mobilització que ha organitzat el Soler Serrano per una banda, la gent per una altra, els minyons escolta... És clar, allà s'ha organitzat una cosa que no han organitzat ells i llavors comencen a venir els cops de pal. El Soler Serrano és cridat a capítol al Govern Civil de Barcelona; ell i el Tarín Iglesias, que era el director de la ràdio, dient que tallin allò i al final negocien que faran portar tot el que és equipament al palau dels esports i allà només els deixen recollir diners, etcètera. Però la mobilització que la ràdio, Ràdio Barcelona, llavors amb un noranta-cinc per cent d'audiència a tot Catalunya, fa és impressionant. És potser la mobilització més gran que es va fer durant el franquisme. A les ciutats, doncs també el paper que havien de jugar teòricament les *fuerzas* de la Sección Femenina, els de Falange i tot això ha estat suplantat pels minyons escolta, per les Filles de Maria, per Càritas i per altres institucions d'església que no són exactament del règim. Llavors el Solís Ruiz “monta en cólera y da la orden tajante” que tots els *concejals* “se vistan con la camisa azul” i el NO-DO deixa de treure imatges que no hi hagi un fulano o una fulana allà al davant amb la “camisa azul”. Vull dir que això és important conèixer-ho perquè hi ha un moment de tal desgovern, unes vint-i-quatre hores primeres de tal d'això, que la gent pren la iniciativa i treballa pel seu compte.

I llavors aquesta diferència de tractament; bé, a això, ja hi estem acostumats: ara estem rescatant els bancs i deixem que passin gana les persones. Això és així; doncs aquí va ser igual. El que interessava sobretot és que la indústria produís, i els altres, aquells desgraciats que havien perdut la família, què collons, escolta... Això anava així. I, de fet, i abans ho manifestava el Martí Marín, a aquestes ciutats, almenys en el cas de Terrassa, la riuada posa en tràgica evidència tota aquesta subciutat que ha crescut a l'entorn i que no tenen un mal llum al que en deien ells, en els plans de l'ajuntament, les zones... Com en deien això? Les zones *suburbiales*. La riuada precisament fa que els terrassencs coneguïn que hi ha una altra ciutat a l'entorn i, per altra banda, que la gent immigrant, la gent que està vivint en aquells barris, es comenci a organitzar en associacions de veïns.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Molt bé. Molt interessant.

JORDI CALVET: Deixa'm comentar una altra cosa. Jo, a més a més de tot això, que és cert, penso que de fons hi havia més coses també, perquè de vegades ens quedem una mica en la superfície. El fons, quin era? El fons era el malestar sobretot de Catalunya i sobretot de la burgesia catalana a finals dels anys cinquanta: malestar pel sistema econòmic que hi havia, l'intervencionisme, la carta de Franco, perdó, de Marcet al mateix Franco l'any 57, que és un símptoma i que comenta tots els fets de malestar. El 59 es fa aquest Pla d'estabilització i a partir d'aquí s'hi juguen tot el que vindrà en els anys seixanta: plans de desenvolupament, canvi de sistema econòmic, tot això. El fet de l'any 62 podia tirar en orris tot aquest canvi. Per tant, aquí s'aboca tothom: s'hi aboca administració, s'hi aboquen diners, per fer que el canvi començat l'any 59 pugui anar endavant i que, a més, aconseguixi el suport de la burgesia de Catalunya. Això d'una banda. Ara bé, una altra cosa. Aquí hi ha va haver una altra sèrie de conseqüències no volgudes, que varen venir i que resulta que encara no s'han comentat molt. Una de les conseqüències que van tenir els fets de l'any 62 va ser la refalangització de molts municipis. El municipi de Sabadell acabarà amb un alcalde de Falange; el municipi de Terrassa, també, de la línia dura; el municipi de Rubí, també. Per tant, això és un fet que encara ens falta comentar, que encara ens falta entendre ben bé, i que segur que ve del fet aquest.

Segon fet que ens falta entendre també. Com a partir de l'any 62, i a meitat de la dècada dels anys seixanta, comencen a néixer moviments sindicals forts, que jo crec que parteixen també de dintre de l'Església catòlica, que a partir de l'any 62 agafa certes postures, i a partir d'aquí ja neixen forts moviments sindicals i moviments de barris. Aquest vincle entre el que passa l'any 62 i el naixement dels moviments aquests d'aquí encara ens falta lligar-lo. Intuïm que va ser d'aquesta forma, en tenim alguna dada, però saber-ho de forma certa és una de les coses que encara ens caldria lligar bé i acabar d'entendre ben bé com es va formar.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Molt bé. Crec que les intervencions són molt interessants però farem una última pregunta per tampoc abusar del públic. La qüestió seria, ja per tancar, estem avui d'alguna manera acabant o tancant aquesta commemoració de "La nit tràgica: 50 anys dels aiguats del Vallès", per tant, us demanaria en primer lloc un cert balanç d'aquesta commemoració. Què creieu que ha funcionat? Què creieu que podia haver funcionat millor? També una petita reflexió sobre fins a quin punt la memòria dels aiguats del 62 és viva de manera popular i quotidiana, és a dir, entre la gent. I, finalment, com a historiadors –o com a periodista que també has fet història–, quins

temes encara hem d'avançar en la recerca. Ara n'apuntava alguns, però quins temes creieu que són els més significatius aquí? Començaré amb el Martí en aquest cas.

MARTÍ MARÍN: A mi, el fet que s'hagi celebrat el cinquanta aniversari i que hagi estat amb una iniciativa coordinada m'ha fet especialment feliç, perquè ho havíem trobat a faltar en altres dates, en altres commemoracions. I ja que hi hagin estat junts Sabadell i Terrassa, això ja és *top ten*. I perdoneu-me la brometa, però jo no me'n sé estar d'aquestes conyes.

Jo crec que hauríem d'afinar en la qüestió d'establir clarament, si és possible, llistats definitius de víctimes. Que un element memorial estaria bé, i sé que estem en èpoques de pressupostos pobres, però igual no tan pobres que no es pogués fer aquella cosa que senyalitzi el que falta per senyalitzar ara que ja hem senyalitzat prou coses. I a partir d'aquí, potser aprofitar que ens movem en unes etapes en les quals les persones de major edat i més actives en aquell moment encara estan en condicions de donar determinat tipus de testimonis, no només de vivències del patiment, sinó de reflexió sobre allò tot plegat, si és que se'ls pot interrogar sobre això que estem dient, que és complicadet de vegades fer aquest tipus de preguntes. Perquè, si no, ens acabarà passant com ens passa sempre. Encara hi ha ara estudiants, una mica despistats sobre el calendari, que vénen i diuen "m'agradaria fer un treball sobre la Guerra Civil amb testimonis orals". Doncs, saps?, agafa't a la barana perquè et costarà! En trobaràs algun, potser, però serà molt difícil que trobis algú que no fos un nen en aquella etapa. Doncs si no correm per a etapes posteriors, ens acabarà passant igual: d'aquí a trenta-cinc anys vindrà algú i voldrà fer un treball d'història oral ara que els ametllers, diguem-ne, són abatuts i potser ens hi hauríem d'avançar.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Jaume.

JAUME VALLS: Home, jo parlo per Terrassa, que també ha tingut una sana enveja de Sabadell –això ho escrivia en el *Diari de Sabadell*–, que s'han fet moltíssimes activitats a l'entorn de la commemoració aquesta. Per exemple, set exposicions; set, ni una ni dues. S'han editat tres llibres i, a més a més, un parell de catàlegs. Hi ha hagut realment un moviment ciutadà. I hem volgut, a l'hora de commemorar això, recollir la memòria popular, la memòria de la gent. També hem volgut explicar-ho a les noves generacions, a través de les escoles, d'un programa amb les escoles. I també hem volgut fer protecció civil, és a dir, alertar la gent en cas hipotètic d'un aiguat i d'una possible riuada, doncs què s'hauria de fer. Això ho hem fet, aquest ventall, a part naturalment del recordatori de les 327 víctimes, etcètera. No només ha sigut nostàlgia sinó que també hi hem posat una mica de futur, en tot això. Jo penso que valdria la pena, ara que la ciutat s'ha conscienciat de tot plegat, i com a comissionat de les activitats de les riuades recomanaré aviam si es pot establir algun tipus d'ajut, de beca o el que sigui per a estudis específics sobre el tema de la riuada. Perquè hem escrit, però jo ho he fet des del vessant periodístic, és a dir, recollint coses, no aprofundint-les. I valdria molt la pena que això es pogués fer.

L'únic que ens ha quedat per fer a Terrassa, per manca de pressupost, és un monument a la solidaritat; ja en tenim el disseny, però com que valia dos-cents mil euros, no els tenim i, per tant, el deurem fer un altre dia.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Jordi.

JORDI CALVET: Bé, jo comparteixo el que han dit els companys. Jo crec que ha estat una iniciativa molt bona. Jo crec, a més a més, que ha sortit a la llum una sèrie de llibres molt interessants. El llibre dels dos Sales penso que és un llibre molt valuós, que ens dóna molta documentació. El llibre del mateix Valls, també, per saber ben bé què va passar dintre del seu municipi. Jo crec que això és molt important també. Insisteixo que els temes que cal investigar, quan passen fets, són els temes de quines cultures deixen. I és cert que els fets de l'any 62 van deixar la cultura de la solidaritat, d'ajudar, de compartir, de deixar cases. És a dir, van deixar tot això però és cert també que van deixar dues altres cultures més negatives. Una és la cultura que es dóna indemnització a canvi de silenci i una altra és que això ho hem tornat a veure en el cas de les dues localitats quan va tancar la indústria tèxtil. I ens va deixar també la cultura que l'Estat és el que ens dóna, el que perviu i quan passen fets ha de córrer i ens ha de donar suport també, juntament amb la cultura de no passar comptes. Jo crec que bona part d'aquestes cultures, que alguna podem dir que venia d'abans també i d'acord que estem en un sistema franquista, però aquest pòsit jo crec que ens l'han deixat amb molta força.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Molt bé. Tenim a les primeres files un senat il·lustre, no sé si algú vol afegir alguna cosa. Aquí hi ha un micròfon.

JOAN COMASÒLIVAS: Joan Comasòlivas, del Museu d'Història de Sabadell. Bé, en primer lloc resulta evident que des dels diferents museus del Vallès s'ha fet molta feina i s'ha fet de manera coordinada i ha estat un plaer treballar-hi, que d'això han sortit diferents fruits i ara en Jordi Calvet esmentava el llibre del pare i fill Sales. Jo crec que es fa justícia esmentant-lo perquè avui no els hem tingut aquí, a la mesa, i realment han fet un treball lloable d'investigació. Nosaltres ens hem de reunir per rendir comptes i extreure les nostres pròpies conclusions, però jo penso que sí, que una de les coses que hauríem de fer i queda pendent és fer un sumatori de les víctimes, perquè ha estat un moment en què tots nosaltres ho hem fet a títol individual, de ciutat, i hem de veure quina metodologia hem emprat, a quines fonts hem recorregut, etcètera.

Hi ha un aspecte en el qual nosaltres, des de Sabadell, estem intentant investigar, i és aquesta notícia recent publicada al *Punt Avui* sobre un soldat anomenat Carles Malagrida que va arxivar tots els informes que li arribaven des de les diferents ajudanties de Marina. Arribaven a Cartagena, a la Capitania General, i segons ell, segons el seu testimoni, ell va arxivar 832 informes de cadàvers descoberts a alta mar sense identificar, i que el fiscal va arxivar "por no haber indicios de delito". No hi havia "indicios de delito", doncs aquí es tira terra a sobre. Si això és veritat, i no ho dubtem perquè hem parlat amb ell i recorda el número d'expedient i recorda el nom de la primera barca que va recollir un cadàver a alta mar –vull dir que l'home té bona memòria–, si podem corroborar això amb la documentació a l'arxiu de Cartagena, si ho podem corroborar, jo penso que seria molt important veure que aquestes ganes de tirar terra a sobre, de tapar-ho, del règim franquista, podia haver estat aquest nombre de víctimes que podria perfectament doblar les que fins ara s'havien reconegut o s'havien comentat. Tampoc seria gens estrany pel que dèiem, perquè moltes famílies no estaven empadronades, perquè l'aigua es va emportar famílies senceres i perquè potser no tenien ni tan sols ningú que es pogués interessar per elles. Per tant, una miqueta això seguirà.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Molt bé. Hi havia una altra paraula demanada? Sí.

PERSONA DESCONEGUDA: Escolti, la riuada de València, van estar varis anys fent un recàrrec als segells de vint-i-cinc cèntims. Per què no es va fer aquí?

JORDI CALVET: A veure, la causa perquè no van posar un recàrrec sobre segells? Sincerament no sé ben bé per què. Però sí que és cert el que acaba de dir, que vàrem pagar durant molt de temps i que vàrem tenir aquest recàrrec i que, a més a més, molts dels cèntims que els havien dit de la seva indemnització, a València, no hi varen anar mai perquè ja havia passat molt de temps i, en acabat, se'n van anar cap a altres zones. Com a conseqüència va haver de dimitir l'alcalde de València; el que portava un d'aquests diaris, de València també, que van demanar al cap de temps les seves indemnitzacions. Ara bé, la via d'aquí, per la qual s'havia decidit la indústria tèxtil de demanar al Banc d'Espanya i que no fossin diners cedits com per al cas de València –és a dir que fossin donacions–, sinó que fossin préstecs, la causa és que algunes persones de Sabadell varen veure que si era d'aquesta manera es podia concedir de seguida. Per tant, un mateix banquer del Banc de Sabadell, el mateix pare de l'Oliu, jo recordo que en un acte va comentar-ho. Va dir: “ho vam fer d'aquesta manera perquè era la forma que vinguessin diners de seguida”. En el cas de València aquests cèntims, que eren 280 milions si no tinc mala memòria, van tardar molt de temps i segons el que he pogut veure de València, n'hi van anar solament 100 d'aquests 280.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Domènec.

DOMÈNEC FERRAN: Sóc Domènec Ferran, director del Museu de Terrassa. Em sembla que avui és un acte de cloenda d'un cicle, per dir-ho d'alguna manera. Però agafant una llança que va deixar anar el company Genís del Museu de Sabadell i altres coses que hem anat pensant al llarg de tot aquest procés, potser estaria bé que, ja que molts dels nostres museus, també molts dels nostres municipis, fins i tot altres centres d'estudis, altres espais que no estan representats aquí, però que també han fet l'esforç de buscar documentació, de treballar-la, de publicar, de fer alguna cosa més, i fins i tot més enllà, que aplega tot el que seria els municipis afectats del Vallès Occidental, potser valdria la pena pensar en aquest moment en el poc ressò que s'ha fet d'aquest tema a Barcelona. Potser valdria la pena pensar que, a partir d'aquí –i potser és una proposta que agafa també altres converses i altres correus que ens hem enviat entre nosaltres–, i aprofitant que estem al Museu d'Història de Catalunya, que aquest període també pot tenir un cert ressò a nivell de Catalunya fora del que és el nostre àmbit. Em referiria potser també als elements documentals com el que acabem de veure avui, que poden donar més. Nosaltres en tenim també alguns del dia després i en podríem arribar a trobar fins i tot de nous, però amb els que tenim penso que també ja es podria fer alguna cosa, i amb els documentals nous que han sorgit d'entrevistes, de vivències personals, elements que podrien donar –penso jo– no sé si ben bé per a una exposició o per a alguna mostra o per a algun tema, i l'any que ve, ja sé que és després del cinquantè aniversari, però sí que podríem parlar de fer alguna activitat, de fer alguna exposició, de fer alguna mostra, de fer alguna cosa aprofitant tota aquesta feina que s'ha fet i que pugués tenir un ressò més important a nivell de Barcelona i a nivell de Catalunya a través del Museu d'Història. Aviam què podríem fer en aquest sentit.

AGUSTÍ ALCOBERRO: Molt bé, doncs. Si us sembla, tanquem. Si hi ha alguna cosa que vulgueu afegir. Ho deixem. Podríem afegir-hi moltes coses, segur, no? Jo, en primer lloc, voldria felicitar els museus i els ajuntaments de Cerdanyola del Vallès, Montcada i Reixac, Ripollet, Rubí, Sabadell i Terrassa –els llegeixo per no deixar-me'n

cap—, perquè crec que efectivament podeu estar molt contents de la commemoració, que ha tingut el ressò que es podia esperar. Per tant, en aquest sentit encoratjar-vos a continuar fent una feina tan ben feta com la que esteu fent. Efectivament, la reflexió de què passa a Barcelona quan una cosa no afecta Barcelona, encara que l'afecti molt a prop, és una cosa que caldria estudiar. També el perquè la memòria que hi ha al Vallès del tema no és la mateixa que hi ha al Baix Llobregat, per exemple. No sé si és que el nombre de morts és força menor, suposo. No sé el motiu pel qual se serva una memòria al Vallès que no té paral·lel en el cas del Llobregat, diguem-ho així.

En tot cas, per part nostra ens sentim un museu nacional i estem oberts a totes les iniciatives. Si, en aquest sentit, us plantegeu algun tipus d'exposició conjunta o algun tipus d'iniciativa, evidentment en podem parlar tenint en compte que saps perfectament que no són els millors temps per a la lírica, o sigui que el tema econòmic sempre és un tema que afecta.

Però voldria acabar amb un missatge d'optimisme. Si és certa aquesta línia que esteu treballant que, com dieu, duplicaria el nombre de morts —és a dir que això és canviar la història, és impressionant—, desitjar que el tema de la memòria dels fets es mantingui, doni lloc a l'homenatge que convé a les víctimes i desitjar també que la recerca històrica en aquest camp pugui avançar i pugui permetre'ns construir un relat molt més aprofundit i molt més complet.

Per la resta, moltes gràcies a tots els que heu parlat, que crec que us heu cenyit molt bé al temps i, a més, hem comprovat que en sabeu molt. Ja ho sabíem, però ho hem pogut comprovar de nou.

Moltes gràcies a tothom.

[Transcripció de José Luís Sàez, filòleg]